

Nåletræ i Danmark

ET BIDRAG TIL SKOV- OG HAVEBRUGETS HISTORIE CA. 1700-1830

AF

BO FRITZBØGER

Da det ved en såkaldt skovtælling i 1979 kunne konstateres, at danske nåleskove vandt arealmæssigt frem på bøgens bekostning, var politikerne ikke sene til at handle. Der blev afsat penge til at støtte plantningen af løvskov, og på lidt længere sigt førte de parlamentariske reaktioner til udformningen af en ny skovlov, der blandt andet pålagde privatskovbrugeret pligt til såkaldt »flersidig skovdrift«. Med faldende priser på råtræ og en stigende efterspørgsel efter naturoplevelser skulle også naturhistoriske og rekreative interesser tilgodeses. Og i den forbindelse har de ikke oprindeligt danske nåletræarter ingen høj status. Men sådan har det øjensynlig ikke altid været!¹

Ved Lyngbyvejen nord for København blev der eksempelvis i 1783 sat en marmorstøtte til minde om J.H.E. Bernstorff (1712-72). Den var udført af tidens førende billedhugger Johannes Wiedewelt (1731-1802) og blev få år efter opstillingen foreviget på et maleri, hvis motiv især udmærker sig ved nogle i forhold til deres forventelige alder særdeles høje grantræer omkring obeliskens.² Selv hurtigvoksende nåletræer kan næppe have nået sådanne dimensioner på så kort tid. Det må altså have været maleren magtpåliggende at vise træerne frem, så ingen kunne tage fejl. Men hvorfor? Antagelig fordi nåletræer endnu i 1780'erne var symboler på den entreprenørånd, som reformerne på Bernstorff gods repræsenterede.

¹ I artiklen fremlægges resultater fra forskningsprojektet »Skoven og Landboreformerne ca. 1757-1830«, der var finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd.

² Statens Museum for Kunst; maleriet, der er af Erik Pauelsen (1749-90), gengives mange steder, bl. a. i Claus Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie 2, København 1988, s. 312.

Indførelsen og udbredelsen af nåletræer i årtierne omkring 1800 udgør således en af de mest gennemgribende botanisk-arkitektoniske ændringer af det danske landskab i historisk tid.³ Endnu ved 1700-tallets midte var enebær (*Juniperus communis* L.) og taks (*Taxus baccata* L.)⁴ vore eneste nåletræarter, idet enkelte individer af den oprindelige skovfyr (*Pinus sylvestris* L.) dog overlevede halvt begravet i Læsøs sandklitter.⁵ Men siden 1760'erne blev nåletræedyrkningen en stadig vigtigere del af vort skovbrug, og ved gentilplantningen efter kraftige hugster under 1. Verdenskrig oversteg det samlede nåleskovsareal løvskovsarealet. Idag udgør indførte nåletræarter, først og fremmest rødgran (*Picea abies* (L.) Karst.) således 65% af det danske skovareal.⁶

Selvom det langt fra altid er intentionen, forynges især fyr i vore dage ofte ved naturligt frøfald.⁷ Ved nåletræarternes introduktion her til landet var denne mulighed selvsagt udelukket. Dengang var vellykket dyrkning betinget af frø- eller planteimport, efterfølgende kunstig foryngelse ved jordbearbejdning, såning eller plantning samt en aktiv pleje af de i forhold til løvtræer små, sårbare planter i planteskoler og på kulturarealer i skove og parker. Træerne udgjorde en teknologisk fornyelse, der forudsatte såvel fuldstændig skovfred som en betydelig mere fremskreden skovdyrkningspraksis end den ensidige satsning på fredning af selvforyngelser (spontan opvækst) efter devisen »naturen lader sig ikke tvinge, når skov vil vokse, så vokser den, og når den kommer, så kommer den«, der ellers prægede 1700-tallet.⁸

Der skal i det følgende gøres et forsøg på at følge indførelsen og udbredelsen af denne nye teknologi i tiden indtil ca. 1830. Den vandt især frem indenfor 1700-tallets engelsk inspirerede havekunst, men der var i mange tilfælde en tæt forbindelse mellem de fremmedartede træers

³ For generel introduktion henvises til Carl Syrach Larsen: Fremmede Naaletræers Indførelse i danske Haver efter 1779, Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole. Aarsskrift 1928, s. 91-118 og P. Chr. Nielsen: Fremmede træarter i Danmark indtil omkring 1800, Dansk Dendrologisk Årsskrift 1978, s. 7-45. Alle ældre plantenaavne er henført til moderne artsbetegnelser efter Johan Lange: Ordbog over Danmarks Plantenaavne 1-3, København 1992 (1959-61).

⁴ Søren Ødum: Udbredelsen af træer og buske i Danmark, Danmarks Topografisk-Botaniske Undersøgelse 36, Botanisk Tidsskrift 64:1, 1968.

⁵ Poul Lorenzen: Furskoven paa Læsø, Dansk Skovforenings Tidsskrift 1928, s. 93-108.

⁶ Skov- og Naturstyrelsen & Danmarks Statistik (udg.): Skove og plantager 1990, s. 18.

⁷ H. A. Henriksen: Skoven og dens dyrkning, København 1988, s. 178 ff.

⁸ Citat fra Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise, forfattet 1763, København 1774, s. 12; Viggo Petersen: Agernhaver og andre skovdyrkningforanstaltninger i Danmark før v. Langens ankomst 1763, Dansk Skovforenings Tidsskrift 1969, s. 261-270; Bo Fritz-bøger: Skovenes dyrkning på Koldinghus rytterdistrikt i 1700-tallet, Bol og by 1990:1, s. 73-89.

anvendelse i den æstetiske landskabsarkitektur og i det produktionsorienterede skovbrug. Den oprindelige status synes til gengæld at være faldet i takt med træernes udbredelse, og allerede et par årtier efter opstillingen af Bernstorff-støtten lød der kritiske røster mod anlæg af hele plantager af nåletræ.

Indførsel af eksotiske træer

I 15-1600-tallet indgik fremmede træarter enten blot i den almindelige dyrkelse af botaniske rarieteter eller som et ikke særlig hyppigt element i tidens fransk-italiensk inspirerede barokhaver.⁹ Således findes der fra denne periode en række eksempler på tidlig dansk nåletræsdyrkning; som regel af enkelttræer.¹⁰ Men i løbet af 1700-årene skiftede interessen for eksotiske træer og buske karakter. Fra England, hvor navnlig den legendariske Lancelot »Capability« Brown (1716-83) ved århundredets midte introducerede en ny havearkitektur, bredte den engelske landskabshave sig med hast over hele kontinentet.¹¹

Bernstorff-støttens skaber beskrev i 1761 bevægelsens forehavende som »*en imitation af naturen uden nogen pretention af orden eller regularité*«. ¹² Og i netop de år, da Wiedewelt arbejdede med sit sidste større værk, suiten af mindestøtter til Jægerspris Slotspark, udkom den første udførlige fremstilling af havearkitekturens teori, fembindsværket »*Theorie der Gartenkunst*«. ¹³ Forfatteren var filosofi- og retorikprofessor ved universitetet i Kiel, C.C.L. Hirschfeld (1742-92).

⁹ Annie Christensen: Gisselfeld. Haven, København 1986, s. 47.

¹⁰ Fyr, gran og taks ved Breitenburg i Holsten 1580 (August Niemann: Forststatistik der dänischen Staaten, Altona 1809, s. 594f; Adolf Oppermann 1922: Skovfyr i Midt- og Vestjylland. Spredte Studier, Det Forstlige Forsøgsvæsen i Danmark 6:2, København 1922, s. 138-336 (s. 211 ff)) samt nogenlunde samtidige skovfyrplantager ved Gunderslevholm (H. O. Juel: Joachim Bursers Hortus Siccus, Symbolae Botanicae Upsalienses II:1, Uppsala 1936) og Gisselfeld (Annie Christensen 1986 (se note 9), s. 34 ff); cypres og ene i Rosenborg Slotshave 1642 (Otto Sperling: Hortus Christianæus seu Catalogus Plantarum [...], København 1642); fyr og gran ved Kronborg 1647 (Adolf Oppermann 1922, s. 277); 400 fyrretræer af mecklenburgsk proveniens ved Sophie Amalienborg 1669 (Annie Christensen 1986 (se note 9), s. 97 f), nogenlunde samtidig selvforsyning med fyrretømmer på Schackenborg (Annie Christensen 1986 (se note 9), s. 127) samt plantning af ædelgran ved Svenstrup (V. J. Brøndegaard: Folk og flora. Dansk etnobotanik I, København 1987 (2. udg.), s. 64).

¹¹ Christopher Hacker: The History of Gardens, London 1985, især kapitel 12-14 (s. 181-225).

¹² Citeret efter Torben Holck Colding: Johannes Wiedewelt, 1731-1802, Akademiet og Guldalderen, Dansk Kunsthistorie. Billedkunst og skulptur 3, s. 86-95, København 1972, s. 90.

¹³ Wiedewelts eksemplar findes idag i Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek.

I Hirschfelds fremstilling af principperne for den engelske landskabshaves æstetik indtager træerne en central plads. Afsnittet »Vom Baumwerk« (bd. 2, s. 14-75) behandler dem således ikke fra en botanisk synsvinkel men snarere som rene arkitektoniske formelementer. Arterne systematiseres efter stammens form og rankhed, grenenes vækst, løvets tæthed og høstfarver, dets »bestandighed« samt blomsters og frugters skønhed. I sagens natur betegnes især de stedsegrønne nåletræer som »für Wintergärten sehr geschicht«, ligesom rødgran, ædelgran, Weymouthsfyr, *Pinus balsamea* (formentlig balsamgran (*Abies balsamea* (L.) Miller)) og *Pinus canadensis* (formentlig hvidgran (*Picea glauca* (Moench) Voss)) fremhæves for deres rette vækst.

Blandt en lang række eksempler på velindrettede, europæiske landskabshaver nævner Hirschfeld Frederiksdal, Kokkedal, Frydenlund, Enrum og især Bernstorff med sin betydelige samling af nordamerikanske planter.¹⁴ Men selvom der altså i 1780 fandtes private landskabshaver med indførte træarter, var kongehuset uden sidestykke førende med hensyn til moderne haveanlæg og dyrkning af eksoter.

På Jægerspris Slot anlagdes under den senere Frederik Vs besøg i sommeren 1744 to plantager bestående af blandt andet svensk rødgran, og senere kom flere til. I 1773 fandtes der således både gran og lærk i flere af slottets skove.¹⁵ Og i haverne ved Fredensborg og Frederiksberg plantedes ligeledes nåletræer på denne tid.¹⁶

Det var imidlertid ikke kun som led i moderniseringen af de kongelige parker, at nåletræer gennem 1700-årene vandt frem på krongodset. Også indenfor skovbruget, hvis fysiske skala var betydelig større end havebrugets, blev der gjort talrige forsøg med nåletræsdyrkning. Allerede omkring 1710 fandt der gran-dyrkning sted på tre lokaliteter i Slesvig, og i 1720'erne tilplantedes Mandbjerg nær Toftlund med fyr.¹⁷ Fra perioden 1744-76 kendes endvidere seks holstenske nåletræsplantager, og efter 1760 tilplantedes større hedearealer i Hertugdømmerne med gran, fyr og lærk.¹⁸ I 1796 kunne Rentekammerchefen C.D.F. Reventlow (1748-

¹⁴ C. C. L. Hirschfeld: *Theorie der Gartenkunst*, bd. 3, Leipzig 1780, s. 219-26.

¹⁵ Annie Christensen: *Frederik V's dyrkning af nåletræer inklusiv lærk*, Dansk Dendrologisk Årsskrift VI (s. 219-234), 1988; P. C. Nielsen: *Jægerspris-skovene*, Roar Skovmand (red.): *Jægerspris Slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse* (s. 260-357), København 1974, s. 278-283; Adolf Oppermann: *Dyrkning af Lærk i Danmark. Et Stykke Kulturhistorie*, *Det Forstlige Forsøgsvæsen i Danmark* 7:1, s. 1-324, København 1923, s. 32.

¹⁶ Annie Christensen: *Frederik V's hobby: Haven ved Fredensborg Slot, Fra Kvangård til humlekule*. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab 11, 1981, s. 22-50; Adolf Oppermann 1923 (se note 15), s. 31.

¹⁷ Adolf Oppermann 1922 (se note 10), s. 179 f; samme 1923 (se note 15), s. 31.

¹⁸ Adolf Oppermann 1922 (se note 10), s. 215 f; Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: *Skovens tilbagegang i Slesvig og Holsten*, Bol og by 1994:1, s. 91-108 (s. 104 f).

1827) således inspicere et betydeligt antal velvoksne nåletræskulturer med såvel gran og skovfyr som lærk.¹⁹

Kronens skovdyrkningsindsats i 1720erne karakteriseredes ved anlæg af en lang række såningskulturer i dertil indhegnede »agern- og boghaver«, og i enkelte af disse indhegninger blev der omkring 1730 tillige udsået norske fyrre- og granfrø. Ifølge en senere tradition mislykkedes disse såninger imidlertid, fordi »frømaterialiet« bestod af tomme kogler opsamlet i skovbunden.²⁰ Men selv hvor enkelte planter på nærmest mirakuløs vis så dagens lys, synes vækstbetingelserne ofte at have været dem imod. Fra Svendborg-skovene forlød det således i 1764, at der »ikke findes uden ét eneste grantræ, som ihvorvel det kan være ved 20 à 30 års alder ej endnu er andet end en purrebusk«.²¹

I årtierne efter 1730 synes sådanne forsøg ikke at være gentaget, idet forstvæsenets almindelige foryngelsesstrategi hældede mod fredning af selvforyngelser frem for anlæg af kunstige kulturer. Dog skal det nævnes, at lederen af sanddæmpningen i Nordøstsjælland Johann Ulrich Röhl (død 1754) i årene 1728-38 efter eget udsagn plantede »utallige gran- og fyrreplanter« i den værnsskov, der siden skulle blive til Tisvilde Plantage. Efter sin afsked var han endvidere leverandør af sachsiske fyrreplanter til Frederiksberg Have.²²

Som led i tidens almindelige indsats for at fremme landets næringsliv udsendte den nytiltrådte overjægermester Carl Christian von Gram (1703-80) i 1747 en række forslag til forbedret drift af de kongelige skove til høring hos landets amtmænd.²³ Blandt andet blev det foreslået, at »på nogle steder, hvor grunden dertil eragtes bekvem, burde skovriderne gøre prøve med at så granfrø«. Gram begrundede bl.a. sit forslag med, at såkaldte »Tannen-Kämpe« i Hertugdømmerne var lykkedes temmelig godt, hvorfor grankulturer efter hans mening også måtte være mulige i Kongeriget.

Amtmændenes svar var i almindelighed positivt henholdende. Den eneste direkte afvisning kom fra den sjællandske stiftamtmand Niels Gersdorff (1688-1748), der ikke mente, at »gran her på amtet [Københavns a.] vil komme til nogen fremvækst, men poppel-pil, som dur til brænde, vokser snart alle steder«. »Poppelpil« var en samlebetegnelse for en række lige-

¹⁹ Claus Bjørn (udg.): *Reise Bemerkungen Sr. Excellenz des Herrn Geheime Staats Ministers und Kammerpräsidenten Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch Die Herzogthümer im Jahre 1796*, Odense 1994, passim.

²⁰ L. J. Rodtwitt: *Patriotiske tanker angaaende Fyrreskov og dens Forplantelse*, Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin 7, 1763, s. 351-56.

²¹ RA, Rtk. 3323.179: Spørgsmål til forstembedsmændene med besvarelser, 1763-64.

²² Adolf Oppermann 1923 (se note 15), s. 30 f.

²³ RA, Rtk. 2214.89: Forslag til landets opkomst og det almindelige bedste indsendt i henhold til kgl. befaling af 18. september 1747. IV Forslag ang. skovvæsenet.

ledes indførte, hurtigvoksende poppelarter. Noget mere imødekomende var amtmanden over Antvorskov amt Villum Berregaard (1717-69), der svarede, at »når det fornødne granfrø blev skovriderne leveret, var det sandeligen umagen værd, at de gjorde forsøg med at så samme, da jeg skulle tænke, at det lige så vel her kan gro i Danmark som i Norge«.

Øjensynlig forløb der dog endnu nogle år, før forsøg med nåletræsdyrkning blev genoptaget i de kongelige skove. I forbindelse med koloni-anlæggene på Alheden og Randbøl Hede efter 1759 skete forholdsvis beskedne kultur-forsøg med danske og udenlandske træfrø.²⁴ I 1760 anskaffede man granfrø fra Harzen, det følgende år (antagelig atter kærneløse) fyrrekogler fra Norge, og i 1762 kunne Hans de Hofman (1713-93) konstatere, at »fyr- og gran er, dels formedelst kulde og blæst, dels og formedelst den opbrudte hede endnu ikke er ganske rådnet, og ganske udgået«.²⁵

I 1757 henvendte en ubekendt svensker sig til Rentekammeret med tilbud om sagkyndig bistand til at plante fyrreskov.²⁶ Han blev imidlertid afvist, fordi det primære problem ifølge overjægermesteren ikke så meget bestod i selve foryngelsen som i effektiv hegning af kulturarealerne. Det blev efterfølgende besluttet, at forstvæsenet selv påny skulle iværksætte forsøg, og i 1760 blev der udsået fyrrefrø i en række eksisterende agernhaver i Koldinghus Rytterdistrik.²⁷

I de følgende år fortsatte dyrkningskampagnen med såninger i Skanderborg, Fyns og Kronborg distrikter, og i 1762 fik overjægermesteren ydermere kongens tilladelse til søge ekspertbistand hos en udenlandsk skovbrugskyndig. Det ganske uventede resultat af von Grams henvendelse blev, at tidens internationalt førende forstmand, Johan Georg von Langen (1699-1776) fra Braunschweig, i stedet for at sende en af sine elever i 1763 selv kom til landet for at bistå med reformer af det kongelige forstvæsen.²⁸

Ved reformernes afbrydelse efter von Langens død i 1776 kunne den såkaldte Gram-Langenske Forstordning i Nordsjælland fremvise generelt vellykket foryngelse af sammenlagt ca. 1000 ha skov, hvilket både kvantitativt og kvalitativt langt oversteg de hidtil udførte dyrkningsforsøg. Ved vurderingen af forstordningens resultater fandt den dertil nedsatte kommission således plantnings- og såningskulturer bestående

²⁴ Valdemar Andersen: Den jyske hedekolonisation, Århus 1970, s. 168 f.

²⁵ Den Danske Atlas IV, København 1768, s. 510.

²⁶ RA, Rtk. 2211.120, Relations- og resolutionsprotokol for Danmark 1757, nr. 391.

²⁷ Bo Fritzboeger 1990 (se note 8), s. 85; Adolf Oppermann 1922 (se note 10), s. 217; samme 1923 (se note 15), s. 31.

²⁸ E. Laumann Jørgensen og P. Chr. Nielsen: Nordsjællands skove gennem 200 år. Den Gram-Langenske Forstordning, København 1964; Hans Hausrath: Geschichte des deutschen Waldbaus, Freiburg 1982, s. 98.

af ialt 2,3 millioner forkultur-træer (birk og el), 3,4 millioner andre løvtræer (hvoraf eg 2,2 mill.) og 1,4 millioner nåletræer.²⁹ Enkelte af disse træer findes den dag i dag.³⁰

Litteratur og teknologispredning

Det teoretiske kendskab til nåletræsdyrkning og træernes biologi, som var en forudsætning for vellykket fremelskning af de fremmede træarter, blev blandt andet udbredt gennem det 18. århundredes righoldige inden- og udenlandske faglitteratur. Botanikken var, ikke mindst under påvirkning af Carl von Linné (1707-78), under omdannelse fra at være en hjælpevidenskab for lægekunsten til at blive en økonomisk videnskab med hovedvægten på indførsel af og eksperimenter med fremmede plantearter, der kunne vise sig anvendelige i jordbrug eller industri.³¹ Og til disse fremmede planter hørte nåletræerne.

Blandt de landøkonomiske skrifter, der blev indsendt som svar på indkaldelsen i 1755 af landøkonomiske afhandlinger, findes en række anvisninger på skovdyrkning. Og en stor del af denne første danske, forstlige faglitteratur beskæftiger sig netop med indførsel af fremmede træarter. I de tidligste skrifter synes interessen for nåletræarterne dog begrænset.³² Laurits Jacob Rodtwitt er således den eneste, der, i den lille artikel »*Patriotiske tanker angaaende Fyrreskov og dens Forplantelse*« fra 1763, udelukkende beskæftiger sig med nåletræsdyrkning. Det sker dog vel at mærke på grundlag af forsøg i Norge, som måske udsprang af de skovdyrkningsforanstaltninger, som var sat i værk der i 1740erne, da Johan Georg von Langen forestod en reform af Kongsberg Sølvværks skove.³³

En noget mere fremtrædende plads indtager nåletræerne i den ældste danske skovdyrkningsmonografi, Esaias Fleischers »*Forsøg til en Undervisning i det danske og norske Skovvæsen*«, som udkom i København i 1779.

²⁹ E. Laumann Jørgensen & P. Chr. Nielsen 1964 (se note 28), s. 100 ff.

³⁰ I bl. a. Jægersborg Dyrehave, Hareskoven, Nørreskoven og Gribskov. Se iøvrigt E. Laumann Jørgensen og P. Chr. Nielsen 1964 (se note 28), s. 144ff.

³¹ Carl Christensen: *Den danske Botaniks Historie* 1, København 1924-26, kapitel III: Fra 1750 til c. 1800; se også Niels Kærgård: *Dansk jordbrugsøkonomis første generation: Økonomi og botanik i 1700-tallet*, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 133, 1995, s. 252-267.

³² Niels Hurtigkarl: *Nogle faa Observationer og Anmerkninger over Land-Væsenet, Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* 1, 1757, s. 37-66; anonym: *Forsøg til en opmuntring for danske landmænd at opelske og plante skove samt anvisning, hvorledes det efter egnenes adskillige beskaaffenheder kunne i værk sættes, Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* 1, 1757, s. 135-148.

³³ *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* 7, 1763, s. 351-356; von Langen i Norge, se: Torgeir Frygjordet: *Generalforstamtet 1739-1746*, Elverum 1968.

På trods af forfatterens egne skovdyrkererfaringer som inspektør på arveprins Frederiks Jægerspris er der i det væsentlige tale om en bearbejdning af den allerede omfattende udenlandske skovbrugslitteratur. I sin grundige gennemgang af de enkelte træarters dyrkning behandler Fleischer de fire dominerende nåletræarter: skovfyr, rød- og hvidgran og europæisk lærk. Omtalen af skovfyr afsluttes med forfatterens bifaldende citat af den franske skovbrugsteoretiker Du Hamel du Monceau (1700-1780): »Man må falde i forundring over, at de som ejer store sletter og sandheder, som ikke bærer uden unyttig lyng og små enebærbuske, ikke er betænkt på at anlægge fyrreskove, som udkræver næsten ingen bekostning og betaler sig efter kort tid rigeligt«. ³⁴

Som i tidens øvrige skovbrugslitteratur udspringer interessen for den med hensyn til vækstbetingelser nøjsomme skovfyr altså især af ønsket om at konvertere »unyttige arealer« som den vestjyske lynghede til skov. Rødgran og lærk stiller noget højere krav til jordbund og (især) læ, og betragtes derfor primært som mulige arter til indplantning i eksisterende skove. Rødgranen anbefales, ligesom fyrren, ikke mindst på grund af sin hurtige vækst, men desuden nævnes det, at man af træet kan udvinde harpiks til fremstilling af kønrøg og koge syltetøj af dets blomster. Endelig omtales lærken som den træart, hvortil der knytter sig de stærkeste forhåbninger. »Ja, af den megen flid man har anvendt på dets plantning, har det og af nogle fået navn af Modebaum«. ³⁵

Personkredsen omkring overjægermesteren opretholdt antagelig kontakten med von Langen efter dennes kortvarige ansættelse i Norge i 1740'erne, og lignende personlige og litterære kontakter til udlandet spillede utvivlsomt en betydelig rolle for udbredelsen af plantearter og dyrkningsteknikker. ³⁶ Disse forbindelser kan selvsagt være vanskelige at spore, men det kan konstateres, at der i det Forstbibliotek, som var knyttet til uddannelsen af forstkandidater, i 1860 fandtes ikke mindre end 32 skovbrugsfaglige titler udkommet i tiden før 1780. ³⁷ Det må antages, at flertallet er indkøbt kort efter udgivelsen, og dominerende i samlingen var 24 tyske titler, hvorimod forstsvæsenet indtil von Langens virke i 1760'erne synes at have foretrukket fransk faglitteratur. ³⁸ Enkelte

³⁴ Esaias Fleischer: Forsøg til en Underviisning i det danske og norske Skovvæsen, København 1779, s. 218.

³⁵ Samme, s. 275 f.

³⁶ Peter Wagner: von Langen og de andre. Det ordnede skovbrug som led i 1700-tallets økonomiske politik, K. Olesen (red.): Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum 1942-1992, Hørsholm 1992, s. 117-124.

³⁷ Fortegnelse over Forstbibliothekets Bøger og Kaart m. m., København 1860.

³⁸ Adolf Oppermann: Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786-1886, København 1887-89, s. 35.

fremtrædende skovbrugeres og landøkonomers interesse for den engelske skovbrugstraditions mindre massetætte, mere parklignende skovlandskaber, vandt ikke i nævneværdig grad indflydelse på det kongelige skovbrug.³⁹ Tværtimod må den officielle afvisning i 1829 af C.D.F. Reventlows skovdyrkningstanker nærmest opfattes som en bevidst afstandtagen fra fransk-engelsk inspiration.⁴⁰

I 1768 modtog hvert af de kongelige førsterdistrikter fra Rentekammeret et eksemplar af Heinrich Christian von Brockes (1713-78) firebindsværk »*Wahre Grunde des physikalischen und experimental allgemeinen Forst-Wissenschaft*«, der altså må opfattes som det kongelige forstvæsens officielle skovdyrkningshåndbog. Om lærk skriver forfatteren i bind 3, der er tilegnet Christian VII, at »*man kann solchen nicht genug anbauen*«. Han priser derfor von Langens indførsler af dette træ, cembrafyr (»Zürbe«, *Pinus cembra* L.) samt ædelgran til Sachsen.⁴¹

Årterne omkring 1800 var rige på danske bogudgivelser om skovdyrkning, af hvilke flere indeholder særlige afsnit om nåletræer,⁴² og det bemærkes, at frø af såvel skovfyr og rødgran som hvidgran og lærk på dette tidspunkt forudsættes at kunne indsamles i eksisterende danske bevoksninger.⁴³ I 1798 og igen i 1804 udskrev Landhusholdningsselskabet på Søetatens foranledning en prisopgave om midler til at fremme den indenlandske produktion af flådetømmer, og blandt svarskrifterne var der noget delte meninger om nåletræers anvendelighed i den forbindelse.⁴⁴

³⁹ Christian Olufsen: Noget om Skovvæsenet i Engelland og Skovanlæg i Almindelighed, *Oeconomiske Annaler* juli 1805, s. 3-43.

⁴⁰ Adolf Oppermann 1887-89 (se note 38), s. 178f.

⁴¹ Heinrich Christian von Brocke: *Wahre Grunde des physikalischen und experimental allgemeinen Forst-Wissenschaft*, Leipzig 1772-75, bd. 3, s. 42 og bd. 1, s. 162.

⁴² Bl. a. Christian Frands Schmidt: *Kort Anvisning til vilde Træers Opelskning og Skoves rette Anlæg, Behandling og Vedligeholdelse i Danmark*, København 1790 (om blyantsene (*Juniperus virginiana* L.), Libanon ceder (*Cedrus libani* Richard) og Weymouthsfyr); Friederich von Burgsdorf: *Anleitung zur sichern Erziehung und zweckmässige Anpflanzung der einheimischen und fremden Holzarten*, Berlin 1787 (dansk udgave: Martin Gottlieb Schæffer: *Burgsdorfs Anvisning til at opelske inden- og udenlandske Træarter*, København 1799); Friedrich Ferdinand von Krogh: *Kort Underviisning for Forstbetienterne udi det første Slesvigske Jægermester-District*, København 1800.

⁴³ M. G. Schæffer: *Anviisning til Skovdyrkingen i Danmark og andre under samme Klima liggende Lande*, København 1799, kapitel 24: »Om Naaletræfrøets Indsamling og Bevaring«.

⁴⁴ Frank Allan Rasmussen: *Kampen om skoven. Flådens tømmerforbrug i sidste halvdel af 1700-tallet, Søfart – Politik – Identitet* tilegnet Ole Feldbæk, Helsingør 1996, s. 227-44 (s. 241 f); trykte svarskrifter bl. a.: Herman Frederik Becker: *Om Skibsbygningstømmers Kultur, konstige Dannelse og Fældning. Et Priisskrift*, København 1804; Martin Gottlieb Schæffer: *Afhandling om Skoves Opelskning med Hensyn til det danske Skibsbyggeri. Et Prisskrift*, Kbh. 1811; Christian Frederik Unzer: *Om Skoves Opelskning med Hensyn til den danske Flaades Skibsbyggerie*, København 1811.

Nogenlunde samtidig med søetatens initiativer udkom tre skovdyrkningsbøger, der som noget nyt eksplicit var rettet mod en bredere læserkreds.⁴⁵ Nåletræerne indtog nu naturligt en central plads i skovdyrkningslæren, idet danske erfaringer i stigende grad kunne indarbejdes i råd og anvisninger. Således konkluderede den kongelige skovrider i Nordsjælland Georg Sarauw (1779-1846) i 1829, at »af nåletræer tør man kun anbefale fyr og gran«;⁴⁶ Weymouthsfyr og lærk havde vist sig temmelig vindfølsomme.

Dendrologiske statsinstitutioner

Den stigende nationaløkonomiske interesse for dyrkning af fremmede planter førte med tiden til oprettelsen af en række statsinstitutioner, der fik stor betydning for indførelsen og udbredelsen af nåletræer. På Georg Christian Oeders (1728-91) initiativ anlagdes således i 1753 en Botanisk Have ved Toldboden nord for Amalienborg, og vedplanter fik fra starten en mere fremtrædende plads her end i universitetshaven i Skidenstræde og andre ældre botaniske haver. Ved fremskaffelsen af plantemateriale trak Oeder ikke mindst på sine personlige kontakter til lederne af to af Englands førende haver, Philip Miller (1691-1771) i Chelsea Physic Garden og Peter Collinson i Mill Hill (1694-1768).⁴⁷ Haven, hvortil Store Ravensborg Planteskole (se nedenfor) i 1765 leverede blandt andet buxbom og »yperm« (elm eller ahorn), vides dog ikke sikkert at have indeholdt nåletræer.⁴⁸

Den Gram-Langenske Forstordnings ambitiøse plan-programmer afløstes efter ordningens endelige forkastelse i 1778 af en række ganske detaljerede skovdyrkningsanvisninger i Skovforordningen af 18. april 1781.⁴⁹ I hovedsagen skulle vægten lægges på hjemmehørende arter, og ofte citeres formuleringen i § 63, at ved kulturarbejdet »skal der fornemmelig stræbes, at følge og understøtte naturen i dens virkninger«. Senere i

⁴⁵ Didrich Didrichsen: Skovbog eller Anviisning til Skovs Opelskning især med Hensyn til Smaaeskoves Anlæg paa Bønderjorderne, København 1803; Charles Mourier: Anviisning til Træplantning og Skovs Anlæg paa en Bondegaardslod saavel til Gavntømmer som til Brændsel, København 1806; Frederik Adolf von Holstein: Anviisning for Gaardmændene i Grevskabet Holsteinborg til at opelske Skove paa deres Lodder, Sorø 1811.

⁴⁶ Anviisning for Bonden i den træløse Egn, København 1829, s. 14.

⁴⁷ Peter Wagner: Til publique nytte og brug. Bibliotheca Regia Historiae Naturalis 1752-1770, København 1994.

⁴⁸ RA, Partikulærkammeret, Udgiftsbilag til Partikulærkasseregnskab 1766 nr. 1582. For henvisning til denne kilde takkes lektor Peter Wagner, Botanisk Centralbibliotek.

⁴⁹ L. S. Fallesen: Chronologisk Samling af de kongelige Forordninger og aabne Breve Forst- og Jagtvæsenet i det egentlige Danmark angaaende, som fra Aaret 1660 til vore Tider ere udkomne, København 1836, s. 225-269.

samme paragraf hedder det imidlertid, at »når ingen olden falder, sås elm, løn, ahorn, ask, røn, lærk og fyr efter jordens beskaffenhed«. Blandt andet denne passus resulterede i 1787 i oprettelsen af en forstplanteskole i Folehaven ved Hørsholm, som fik en af von Langens elever, Martin Gottlieb Schæffer (1746-1830), som leder.⁵⁰ Året forinden var en tilsvarende institution for Hertugdømmerne åbnet ved Düvelsbeck udenfor Kiel.⁵¹ Planteskolen i Hørsholm erhvervede en stor del af sit oprindelige frø- og plantemateriale fra Friedrich von Burgsdorfs Skovfrøinstitut i Tegel ved Berlin, og den rådede i 1790 over ialt 121 arter (heraf 12 nåletræarter), hvoriblandt man kunne finde »Lærketræer fra 1 til 3 Aar: 80.000, Rødgran fra 1 til 4 Aar: 40.000, Fyr fra 2 til 4 Aar: 4.000«. At lærk, med Fleischers ord, virkelig var tidens »modetræ«, fremgår af, at denne arts plantetal kun blev overgået af flådetømmertræet eg (86.000 stk.).⁵² Planteskolen i Hørsholm leverede i begrænset omfang plantemateriale til private skovejere, og i årene 1795-97 bortsolgte blandt andet 1574 stykker Weymouthsfyr.⁵³

Ifølge Rentekammerets indstilling fra 1804 vedrørende den nye driftsplan for kronens skove, der formelt skulle afløse den Gram-Langenske Forstordning, skulle knapt 5000 ha eller 1/3 af det samlede skovareal i planperioden konverteres til nåleskov, hvilket kun var muligt takket være Schæffers Planteskole. Blandt andet hed det, at »hvor det til jordbunden er passeligt, holde vi især for, at lærke- og weymouthsfyr bør opelskes, men ellers gran og især almindelig fyr«. ⁵⁴ Endnu ved århundredets midte bestod de kongelige nordsjællandske skove dog kun af ca. 3000 ha nåletræ.⁵⁵

Endelig opnåede den botaniske professor ved Universitetet, Erik Nissen Viborg (1759-1822), i 1799 tilladelse til i undervisningsøjemed at anlægge et arboret i hjørnet af Charlottenlund Slotshave.⁵⁶ Det grundlæggende plantemateriale, bestående af bl.a. ædelgran, cembrafyr, balsamgran, lærk, skovfyr og Weymouthsfyr, blev leveret fra Schæffers Plan-

⁵⁰ H. C. Rosted: Den gamle planteskole. Hørsholm Planteskole gennem 175 år, Hørsholm 1962.

⁵¹ Svend Balslev: Danske forstkandidater 1786-1860, København 1986, s. 13-19.

⁵² RA, Rtk. 333.461: Om skovfrø og planter 1778-1801: »Fortegnelse Over de udi Frøe- og Plante-Skolen paa det Hirschholmske District forefindende saavel inden som udenlandske Planter af Træ-Arter og Buskvexter«, 1790.

⁵³ RA, Rtk. 333.461: Om skovfrø og planter 1778-1801.

⁵⁴ LAS, Østre Sjællandske Overførsterdistrikt, Forarbejder til den nye forstplan 1803-4: Forestilling 16/10 1804; se også Jørgen B. H. Pedersen: Driftsplanen af 1804, utrykt eksamensopgave i skovhistorie, 1947 (tilgængelig ved henvendelse til Sektion for Skovbrug, Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole).

⁵⁵ Chr. Lütken: Statistisk Beskrivelse af de danske Statsskove, Kbh. 1870.

⁵⁶ Find Gynther Christensen: Viborgs arboret i Charlottenlund. Historiske brudstykker, Dansk Dendrologisk Årsskrift V:3, 1976, s. 219-34.

teskole, mens meget store frø- og plantepartier måtte anskaffes i udlandet.⁵⁷ Som forsøgshave knyttet til uddannelsen af fremtidige forstkandidater må også forsthaven tillægges væsentlig betydning for 1800-tallets teknologi-spredning.

Handelsplanteskoler

Det var imidlertid ikke kun på krongodset, at udbredelsen af nye skovtræarter blev sat i system. Burgsdorfs Skovfrøinstitut havde adskillige kunder i Danmark og Hertugdømmerne, men selvom det længe var Mellemeuropas førende frøhandelshus, stod det langt fra alene. Fra 1780erne fandtes således et udbredt internationalt net af specialiserede frøhandlere, og blandt leverandørerne til Danmark var forstinspektør Struves Frømagasin i Mecklenburg, købmandshuset Hölke & Wass i Hamborg, løjtnant Sander i Lehsie ved Wittenberg, Krüeger i Wilkenberg, Otte i Winsen an der Oder, ridende første Rassau i Hankensbüttel og (ikke mindst) skotten James Booths Flottbecker Baumschule ved Itzehoe.⁵⁸

Allerede i begyndelsen af 1700-årene havde Peter Vohtmann (1666-1731) dog anlagt monarkiets første planteskole på Als, og den var ifølge kataloget fra 1804 »lysthavere af engelske haver og anlæg behjælpelig« med levering af 71 forskellige nordamerikanske arter og varieteter, hvoraf flertallet var af engelsk proveniens.⁵⁹ Johann Gottlob Behrendts planteskole ved Store Ravnsborg udenfor Københavns Nørreport formåede allerede i 1757 at levere adskillige planter til Fredensborg Slotshave.⁶⁰ C.F. Schmidt (1734-1828) anlagde efter sin afsked fra stillingen som slotsgartner ved Frederiksberg Have i 1786 en planteskole på Nygård ved Haderslev.⁶¹ Ifølge hans egne angivelser fandtes her bl.a. rødgran, balsamgran, hvidgran, Weymouthsfyr og lærk, af hvilke dog kun den første i

⁵⁷ Liste over leverancer fra Hørsholm i H. C. Rosted 1962 (se note 50), s. 43; Bo Fritzboeger: Nordamerikanske træfrøleverancer til Danmark o. 1800, Dansk Dendrologisk Årsskrift 13, 1995, s. 7-43.

⁵⁸ Hans Hausrath 1982 (se note 28), s. 114 f. Eksempler på leverandører er fundet ved stikprøver i RA, Rtk. 3322.62: Sjællandske Forstjournaler 1806-7. Flottbecker Baumschule er bl. a. beskrevet i Christian Olufsen: Optegnelser paa en indenlandsk Rejse i Sommeren 1805, Oeconomiske Annaler 1806:1, s. 378ff.

⁵⁹ Carl Syrach Larsen 1928 (se note 3), s. 100 f.

⁶⁰ Annie Christensen: C. C. L. Hirschfeld og Fredensborg, Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab 11, 1981, s. 22-50.

⁶¹ Olaf Olsen: Haveplanternes indførselshistorie i Danmark II, Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab 6, 1976, s. 17-58 (s. 37 f).

et antal, så den var til salg.⁶² Omkring samme tid afholdtes undertiden i København private auktioner over frø og planter af fremmede arter.⁶³

Udbredelsen på privatgodser 1785-1805

Mens interessen i den foreliggende historisk-dendrologiske litteratur har været koncentreret om datering af nye arters indførsel, er disse arters gradvise udbredelse forholdsvis dårligt belyst. Det skyldes ikke mindst det ringe kildegrundlag for kvantitative analyser, idet der kun for enkelte, især større, godser er bevaret forstlige arkiver fra tiden før 1800. Det er således ikke på grundlag af denne type materiale muligt at tilvejebringe en landsdækkende oversigt over nåletræsdyrkningens udbredelse. Til dette formål har det imidlertid vist sig muligt i stedet at benytte en række indberetninger til Rentekammeret fra 1785, hvori landets godsejere blandt andet meddelte, *»om på gårdens grund er skov, af hvad beskaffenhed, og om noget jordstykke samt hvor stort er indtaget, med hvilke træsorter, og om samme er i fremvækst«*.⁶⁴

For at belyse kronologiske udviklingstendenser er disse indberetninger sammenholdt med to rækker af amtmandsindberetninger i henhold til §§ 12 og 18 i Fredskovsforordningen af 27/9 1805.⁶⁵ I Rentekammerets cirkulære angående dén indberetningspligt, der på afgørende vis adskilte denne forordning fra dens talrige forgængere, hedder det blandt andet, at *»efterretning gives, om ung skov blot ved naturlig besåning opelskes, eller om den ved kunstig udsåning og plantning fremelskes«*.⁶⁶ Fra indberetningsåret 1805 er der fra hele Danmark nord for Kongeåen (Holbæk, Sorø og Thisted amter undtaget) fundet sådanne oplysninger om ialt 3299 skove eller skovejendomme. Fra årene omkring 1830 findes fra hele landet indberetninger om 2606.⁶⁷

Om begge typer indberetninger gælder det imidlertid, at deres skov-

⁶² Christian Frands Schmidt: Kort Anvisning til vilde Træers Opelskning og Skoves rette Anlæg, Behandling og Vedligeholdelse i Danmark, København 1790, s. 115 ff.

⁶³ Auktionskatalog aftrykt i Annie Christensen 1986 (se note 9), indsat efter s. 174.

⁶⁴ RA, Rtk. 2485.6-19: Indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse 1773-1809. Indberetningerne er indsendt i henhold til Rentekammer-promemoria til amtmændene 12. 2. 1785 (trykt i Laurids Fogtman (udg.): Kongelige Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge udtogsvis udgivne i chronologisk Orden, VI Deel, 3. Bind, København 1795, s. 102-5).

⁶⁵ Forordningen findes trykt (s. 92-99) i Adolf Oppermann: Den danske Skovlovgivning 1660-1924. En historisk Fremstilling, Betænkning afgivet af den af Landbrugsministeriet nedsatte Skovlovskommission, København 1929, Bilag A, s. 51-196.

⁶⁶ Fogtman VI:13 (se note 64), 1814, s. 363-366.

⁶⁷ RA, Rtk. 3322.382-430: Indberetninger om de private skove 1805-48.

dyrknings-data er af stærkt svingende kvalitet. På dette punkt kan de ialt 522 1785-indberetninger, som omhandler skovbrug, således ikke anses for udtømmende. Blandt 1805-30-indberetningerne, der skønsmæssigt dækker 75-80% af landets privatskove, er omkring $\frac{1}{3}$ af skovdyrkningsoplysningerne så ordknappe, at heller ikke de kan anses for fyldestgørende. For de resterende $\frac{2}{3}$ er svarene derimod generelt udtømmende hvad foryngelsesmetoder angår, idet især skovejere, som anvendte kunstig foryngelse (såning eller plantning) og fremmede træarter, antagelig har ønsket at oplyse dette. I en række tilfælde har disse oplysninger dog vist sig at kunne kompletteres med andet materiale; bl.a. med de tidligste af de synsforretninger ved »forstkyndige mænd«, som ifølge Fredskovsforordningens § 18 med mellemrum skulle supplere de årlige amtmands-indberetninger.⁶⁸

På ialt 16 større private skovejendomme oplyses der i 1785 at være foretaget forsøg med dyrkning af nåletræer (se tabel 1). Endvidere meddeles det fra den mindre Bjerregård i Tvede sogn (Nørhald herred), at der flere gange var sået og fremspiret både fyrre- og granfrø, men »om andet året rent visnet«. Fra Nøragergård meddelte ejeren Marcus Gerhard Rosencrone (1738-1811), at et $1\frac{1}{2}$ ha stort indelukke var delvis beplantet med træer, og at »resten agtes sået med fyr og gran, hvoraf en temmelig forråd af fra Norge og det preussiske forskrevne frø, unge planter haves«. Rosencrone tilhørte altså Burgsdorfs kundekreds. Endelig var det angiveligt hensigten at beså et $\frac{1}{2}$ ha stort indelukke i skovene ved Vosnæsgård med fyr og gran.

Skønt indberetningen fra Frijsenborg intet oplyser om nåletræer, kunne August Niemann i 1820 berette om ca. 50 år gamle bevoksninger af ædelgran, rødgran, Weymouthsfyr, skovfyr og lærk i grevskabets skove.⁶⁹ Også på Frederiksgave, Lykkesholm, Lammehave og Langesø blev der plantet nåletræer, uden at det har sat sig spor i 1785-indberetningen.⁷⁰ Endelig fandtes der i 1800-tallet ved Bramstrup på Fyn nogle fyrretræer, som Adolf Oppermann antog stammede fra tiden før 1756.⁷¹

⁶⁸ Fra Svendborg amt (F. von Krogh) i Rtk. 333.41: Skovreguleringssager 1806-43, fra Vejle og Viborg amter (W. von Warnstedt) i Rtk. 3322.424: Indberetninger om de private skove 1805-48, og fra Ålborg, Randers og Århus amter (W. von Warnstedt) i Rtk. 333.11: Forstafhandlinger, rejseberetninger og betænkninger indsendt til Rentekammeret 1794-1840.

⁶⁹ August Niemann: Frijsenborgs skove 1820, Østjysk Hjemstavn 1978, s. 1-22.

⁷⁰ Vibeke Klüwer: Frederiksgave. Opførelse og indretning af en storkøbmands landsted, Architectura. Arkitekturhistorisk Årsskrift 17, 1995, s. 64-92 (s. 87); Adolf Oppermann 1923 (se note 15), s. 39; Carl Weismann: Skove og Skovbrug paa Fyn i det nittende Aarhundrede, Odense 1900, s. 23; Esaias Fleischer 1779 (se note 34), s. 276 ff.

⁷¹ Adolf Oppermann 1922 (se note 10), s. 296.

Tabel 1: Nåletræsdyrkning i danske privatskove 1785	
Bidstrup, Granslev sgn., Houbjerg hrd.	1-1 1/2 ha besået med fyr og gran, -hvoraf en del er i god opgrøde-, ca. 1/2 ha i Hestehaven beplantet med eg, fyr og gran (Rtk. 2485.17)
Bramstrup, Nr. Lyndelse sgn., Åsum hrd.	eksisterende fyrreplanter i haven antages plantet 1756-62 (Adolf Oppermann 1922 (se note 10), s. 296)
Bjerregård, Tvede sgn., Nørrehald hrd.	flere gange sået bl. a. fyrre- og granfrø, men -om andet året rent visnet- (Rtk. 2485.17)
Clausholm, Voldum sgn., Galten hrd.	24 m ² nogle år forinden besået med granfrø, -men sæd og grøde ville ikke slå vel an- (Rtk. 2485.17)
Frederiksgave, Sønderby sgn., Båg hrd.	i 1769-70 bestilte overjægmester von Gram i Tyskland 1 pd. lærkefrø til agent Ryberg (Adolf Oppermann 1923 (se note 15), s. 39); 120 grantræer indkøbt 1783 (Vibeke Klüwer 1995 (se note 91)).
Frijsenborg, Hammel sgn., Gjern hrd.	i 1820 fandtes der ca. 50-årige kulturer af ædelgran, rødgran, Wey- mouthsfyr, skovfyr og lærk (August Niemann 1820 (se note 90))
Gavnø, Vejlø sgn., Hammer hrd.	-et lidet stk. gran-skov på markerne- (Rtk. 2485.8)
Giesegård, Nordrup sgn., Ringsted hrd.	1400 graner plantet i 1777, men alle gået ud; i et af tre vænger til skovopelskning er plantet 4-5000 gran og fyr, -hvoraf nu en del er i vækst, men rådyr og harer har hindret væksten meget- (Rtk. 2485.7)
Hanstedgård, Hansted sgn., Voer hrd.	plantning af gran, fyr, Weymouthsfyr og lærk fra Hørsholm Planteskole fra 1786 (Christian Olufsen: Træplantning og Skovs Anlæg ved Hansted- gaard tæt ved Kjøbstaden Horsens, Oeconomisk Annaler 1806:2, s. 390-93)
Juellund, Volderslev sgn., Bjerskov hrd.	på holme og bare pladser i 4 indhegninger på tilsammen 94 ha er bl. a. plantet gran og lærk -som tegner godt- (Rtk. 2485.8)
Knuthenborg, Hunseby sgn., Musse hrd.	knap 2 ha til Maribo Ladegård besået med gran (Rtk. 2485.10)
Krenkerup, Radsted sgn., Musse hrd.	3 indelukker på ialt 22 ha beplantet med gran og fyr (Rtk. 2485.10)
Lammehave, Ringe sgn., Gudme hrd.	nåletræsleverancer fra Esaias Fleischer før 1779 (Adolf Oppermann 1923 (se note 15), s. 33)
Langesø, Vigerslev sgn., Skovby hrd.	nåletræsleverancer fra Esaias Fleischer før 1779 (Adolf Oppermann 1923 (se note 15), s. 33)
Lykkesholm, Ellested sgn., Vindinge hrd.	plantning af rødgran fra 1779, lærk fra 1786 og skovfyr fra 1790 samt frøleverancer fra Hørsholm 1786-88 (Carl Weismann 1900 (se note 93), s. 23)
Nørholm, Torstrup sgn., Øster Horne hrd.	et indelukke på 32 m ² i 1783 besået med gran og lærk, som atter gik ud på grund af tørken; -I foråret 1784 lod jeg pladsen atter beså med granfrø. De deraf opløbne unge planter blev ved magt den hele sommer. Tiden vil bære dets videre udfald- (Rtk. 2485.18)
Rathousdal, Odder sgn., Hads hrd.	0,6 ha beplantet med gran og lærk, -som nu står i smuk vækst- (Rtk. 2485.18); tillige norsk fyr? (Oppermann 1922 (se note 10), s.302 ff)
Restrup, Sønderholm sgn., Hornum hrd.	flere indhegninger bl. a. beplantet med lærk, fyr og gran; 1,4 ha på Sønderholm Mark beplantet med fyr, gran og ask (Rtk. 2485.14)
Ryegård, Rye sgn., Voldborg hrs.	to plantager med bl. a. fyr, gran og lærk på hhv. 7-8 og ca. 1 ha anlagt 1765 (Rtk. 2485.6)
Serridslevgård, Nebel sgn., Voer hrd.	bare pletter i en skovindhegning på ialt 7 ha i 1776 besået med bl. a. gran og fyr, -dette er nu i skønneste opvækst og lover efterkommerne den største nytte- (Rtk. 2485.18)
Sonnerupgård, Kirke Hvalsø sgn., Voldborg hrd.	indhegning på 3 1/2 ha med ung ege og bøgeskov samt alléer af lind, gran og eg; -i denne indhegning såvel som i gårdens haver findes og for 25 å 30 år siden 150 stk. grantræer da plantet af nogle alens højde, men nu 16 å 18 alens højde og af en sådan tykkelse, at de om nogle få kunne blive tjenlige til mastetræer for små skibe og jagter- (Rtk.2485.6)
Stenalt, Ørsted sgn., Rougsø hrd.	et indelukke på 1/2 mil i omkreds beplantes årligt med bl. a. gran og fyr, -som for det meste gror vel- (Rtk. 2485.17)
Ulstrup, Vinge sgn., Middelsom hrd.	en del gran plantet i Enemærket (Rtk. 2485.15)
Ørbækklunde, Ørbæk sgn., Vindinge hrd.	på bare pletter i skoven er plantet bl. a. gran, hvoraf -størstedelen i god vækst- (Rtk. 2485.12)

Med disse supplerende oplysninger kan ialt 24 godser således konstateres at have forsøgt sig med nåletræsdyrkning i årene inden 1785.

Hertil skal dog antagelig lægges et (ubestemt) antal skovdyrkere, om hvem vi blot ikke har tilstrækkelig detaljerede informationer. Den uden sidestykke mest interessante blandt disse var nok selvejerbonden Niels Bang i Blangstrup (Turup sogn, Båg herred), som efter egne opgivelser havde »ved gården da plantet en skov af 32 slags træer, hvoraf jeg har plantet de fleste, da jeg var 14 år til nu, jeg er 41 år, så jeg håber, der ej skal findes noget steds en skov med flere slags træer udi«. Et tilsvarende eksempel på en sådan skovdyrkende bonde var Jørgen Kristensen i Korsbjerg ved Middelfart, som i 1771 blev optaget i Landhuusholdningsselskabet på grund af sine meriter.⁷²

Ved årsskiftet 1805-6, da de første amtmandsindberetninger om Fredskovsforordningens overholdelse indløb til Rentekammeret, oplyste ialt 37 godser at have gjort forsøg med nåletræsdyrkning. Hertil kan fra bl.a. de nævnte tre forstlige besigtigelsesrejser i 1810 lægges ni. Blandt disse ialt 46 skovejendomme optræder imidlertid kun otte af 1785-godserne, så det samlede antal må antages at have været noget højere, selvom enkelte skovdyrkere selvfølgelig udmærket kan have opgivet forsøgsvirksomheden efter 1785.

Før 1805 var det ofte ganske små arealer, der blev udlagt med nåletræer. Men eftersom de kan have haft karakter af planteskoler (opelskning af træer til senere udplantning), kan deres kvantitative betydning meget vel have været større, end arealet antyder. Imidlertid var det selvsagt langt fra alle kulturforsøg, der faldt heldigt ud. Men på en række godser var det senere i 1800-tallet muligt at betragte de positive resultater af de tidlige dyrkningsforsøg.

Hvor de forholdsvis få nåletræsdyrkende godser før 1785 var jævnt fordelt over hele landet, ses der i dokumentationen fra 1805-10 en markant koncentration på Fyn (59 % af samtlige godser). Der var nogen overrepræsentation af store godser, hvis man sammenholder deres størrelse (i gammelt hartkorn incl. bøndergods) med landets gennemsnit på ca. 285 td. htk.⁷³ I 1785 var gennemsnitsstørrelsen på 403 td. htk., idet den lille Bjerregård ikke indgår i beregningen. I 1805-10 var dette tal steget til 515, hvilket dog ikke mindst skyldtes tilkomsten af store gods-

⁷² J. K. Trojel: Beretning til det Kongelige Danske Landhuusholdnings-Selskab, om Selv-Eyeren Jørgen Christensen i Kaarsebjerg i Fyen, hans berømmelige Vindskibelighed, Magazin for Patriotiske Skribenter, hvori Politiske, Moralske og Historiske Materier uden Bekostning indføres 1771:11-12; se også Ove Malling: Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, København 1885 (1777), s. 222.

⁷³ A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, 2. Bind, København 1847, s. 60-84.

komplekser som grevskabet Langeland (2514 td. htk.) og Gjorslev (2433 td. htk.). Omvendt udgjorde godser under 50 td. htk. i 1805-10 13% af de berørte godser mod kun 8% i 1785. På begge tidspunkter fordelte nåletræsdyrkerne sig altså forholdsvis jævnt mellem gods-størrelser, idet der dog var en tydelig overrepræsentation af store majoratsgodser i forhold til mindre proprietærgodser. 7,0% af landets godser under stamhusgrænsen på 400 td. htk. dyrkede således nåletræer o. 1805 mod 10,6% af godserne over denne grænse.

Betragter man lidt nærmere kredsen af godsejere, som i løbet af 1700-tallets sidste årtier forsøgte sig med dyrkning af nåletræer, viser der sig en række karakteristika. Stort set alle de omtalte majoratsbesiddere og storgodsejere udmærkede sig enten ved en ganske aktiv deltagelse i den løbende landøkonomiske debat eller som lokale reformatorer på landbrugsdriftens område.⁷⁴ Af de ialt 62 godser, der optræder i indberetningerne 1785 og 1805-10, ses de 2/3 eksempelvis at have gjort forsøg med kløver, en anden af tidens modeafgrøder.⁷⁵ Men det var ikke kun udprægede reform fortalere, der hørte hjemme blandt fornyerne. Lederen af de jyske godsejeres protestbevægelse i 1790 F.L.F. Beenfeldt (1741-1801) til Serridslevgård meddelte således i 1785 ikke uden selvfølge, at »med min Skov- og Plantageprotokol kan jeg iøvrigt godtgøre i de 18 år, jeg har ejet gården, at have plantet og opfodret millioner af træer«.

Mange af nåletræsdyrkerne var endvidere foregangsmænd med hensyn til anlæggelse af engelske landskabshaver. Når der således i 1806 voksede gran i Sanderumgårds skove, var det næppe uden forbindelse med den »hirschfeldske« have, som den stærkt botanisk interesserede Johan von Bülow (1751-1828) fik anlagt netop i 1800-årenes første årti.⁷⁶ På Krenkerup, hvor der allerede var plantet nåletræer i 1785, fandtes der

⁷⁴ Eksempelvis A. C. Holstein (1717-1801), J. O. Schack-Rathlou (1728-1800), Johan Bülow (1751-1828), Otto Thott (1703-85), A. C. Teilmann (1723-90), Conrad Danneskiold-Samsøe (1774-1823), Preben Bille-Brahe (1773-1857) og Niels Hofman (Bang) (1776-1855).

⁷⁵ Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning, København 1991, s. 269-336, jvf. også Lennart Kåhre: Från höfrö till vallfrö. Den svenska Fröförsörjningen 1740-1870, Stockholm 1996. Det bemærkes endvidere, at flere af de godser, som i den seneste behandling af landbrugsreformerne fremhæves som teknologiske innovatorer, er blandt de skovejendomme, der sikkert kan dokumenteres at have dyrket nåletræer i 1805, og som allerede i 1785 var aktive på skovdyrkningens område; Dan Ch. Christensen: Det moderne projekt. Teknik & kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1750, København 1996, s. 569 ff.

⁷⁶ Ole Bernhard, Claes Foghmoes & Birgit Gjeddebæk: Sanderumgaard Have, Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab 4, 1974, s. 7-31; Anne Fox Maule: Botanik, Svend Ellehøj m. fl. (red.): Københavns Universitet 1479-1979, XIII, Kbh. 1979, s. 187.

ligeledes et romantiske haveanlæg,⁷⁷ og om de 22 ha store Plantelukker under Liselund på Møn hed det ligefrem i 1805, at de »er haveanlæg og lystpartier i og på Klintebakkerne, består mest af eg og bøg samt alle slags nåletræer, birk, ahorn m. m.«.

På den anden side fremgår det adskillige steder klart, at nåletræerne ikke kun spillede en landskabsæstetisk rolle. Sonnerupgårds ejer Frederik Brabrand (1714-99) konstaterede således i 1785 med tilfredshed, at gårdens allé af grantræer indenfor en overskuelig årrække ville være tjenlige som mastetræ. Der var en glidende overgang mellem den æstetiske og den økonomiske interesse for de nye træarter. Eller som det i 1799 (i fortalen til Schæffers danske udgave af Burgsdorfs skovdyrkningsbog) udtryktes af Erik Nissen Viborg: »De engelske anlæg ved Bernstorff, på Dronninggård, Marienborg og Liselund på Møn gør os bekendt med træarter, hvis dyrkning vi hidindtil ikke har kendt, og hvorved det danske forstvæsen beriges med nye skatte. Det var at ønske, at flere danske mænd ville anvende formue på en så ædel og gavnlig forlystelse. Vore stive lysthaver ville da forsvinde, vor smag for det skønne i naturen forbedres, vore landlige glæder forøges, og flere kilder åbnes til at formere landets produkter«.⁷⁸

At romantiske haveanlæg til gengæld ikke under alle omstændigheder smittede af på det stedlige skovbrug ses bl.a. på Glorup, hvor der i 1770erne gennemførtes en ambitiøs omskabelse af den eksisterende have.⁷⁹ For mens der godt nok samtidig indtoges arealer til »ung skovs opelskning« i godsets skove, findes der ingen oplysninger om dyrkning af nåletræer eller andre eksoter.

Til kredsen af storgodsejere følger sig som nævnt enkelte mindre jordbesiddere. Mest iøjnefaldende er den »sjældent vindskibelige« selvejer Hans Andersen på Broholmgård i Brylle sogn (Odense herred), hvis 4½ ha store Skovdam i 1805 indeholdt kunstige foryngelser af bøg, gærdsel, fyr og gran. Han modtog i 1828 Landhusholdningsselskabets sølvbæger for bl. a. forbilledlig hegnsplantning.⁸⁰

⁷⁷ Christian Jørgensen: Krenkerup Have indtil 1905, Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab 11, 1981, s. 7-21.

⁷⁸ M. G. Schæffer 1799 (se note 43), s. X.

⁷⁹ Hanne Raabyemagle: »Den engelske have«. A. G. Moltke og Glorup, Forblømmet antik. Klassicismen i dansk arkitektur og havekunst. Studier tilegnede Hakon Lund 18. oktober 1988, s. 105-134.

⁸⁰ Jacob Aall Hofman (Bang): Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende 16, Odense Amt, København 1843 (kommenteret genudgivelse 1991) s. 276f; om Landhusholdningsselskabets understøttelser, se Ole Degn: Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievindere og deres arbejde 1769-1967, For Fædrelandets bedre Flor. Bidrag til Det Kgl. Landhusholdningsselskabs Historie 1769-1969, København 1969.

Udviklingen 1805-30

I årene efter 1805 steg omfanget og udbredelsen af nåletræsdyrkning markant. Ifølge amtmændenes indberetninger, som er suppleret med Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser, var antallet af nåletræsdyrkere i 1830 steget til 106, svarende til knapt 1/5 af landets godser. I forhold til perioden 1805-10 var disse godsers gennemsnitsstørrelse nu faldet svagt til 474 td. htk. At der var tale om en relativ »aristokratisering« af nåletræsdyrkingen fremgår imidlertid af, at kun 12,1% af landets godser under 400 td. htk. nu var repræsenteret mod 26,5% af dem over denne grænse.

De fleste steder, hvorfra der foreligger data til bedømmelse af kulturarealernes størrelse, var også denne forøget. Hvor der således som et usædvanlig storstilet forsøg blev udplantet ca. 6000 graner og fyrre på Giesegård i 1770erne, blev det knapt 200 ha store Slimminge Overdrev fra 1815 tilplantet med 10-12.000 grantræer årligt. I Vibygårds Bundskov blev der i løbet af 1820erne plantet 39.000 graner, og Løvenborg havde et samlet nåleskovaerial på ca. 30 ha.

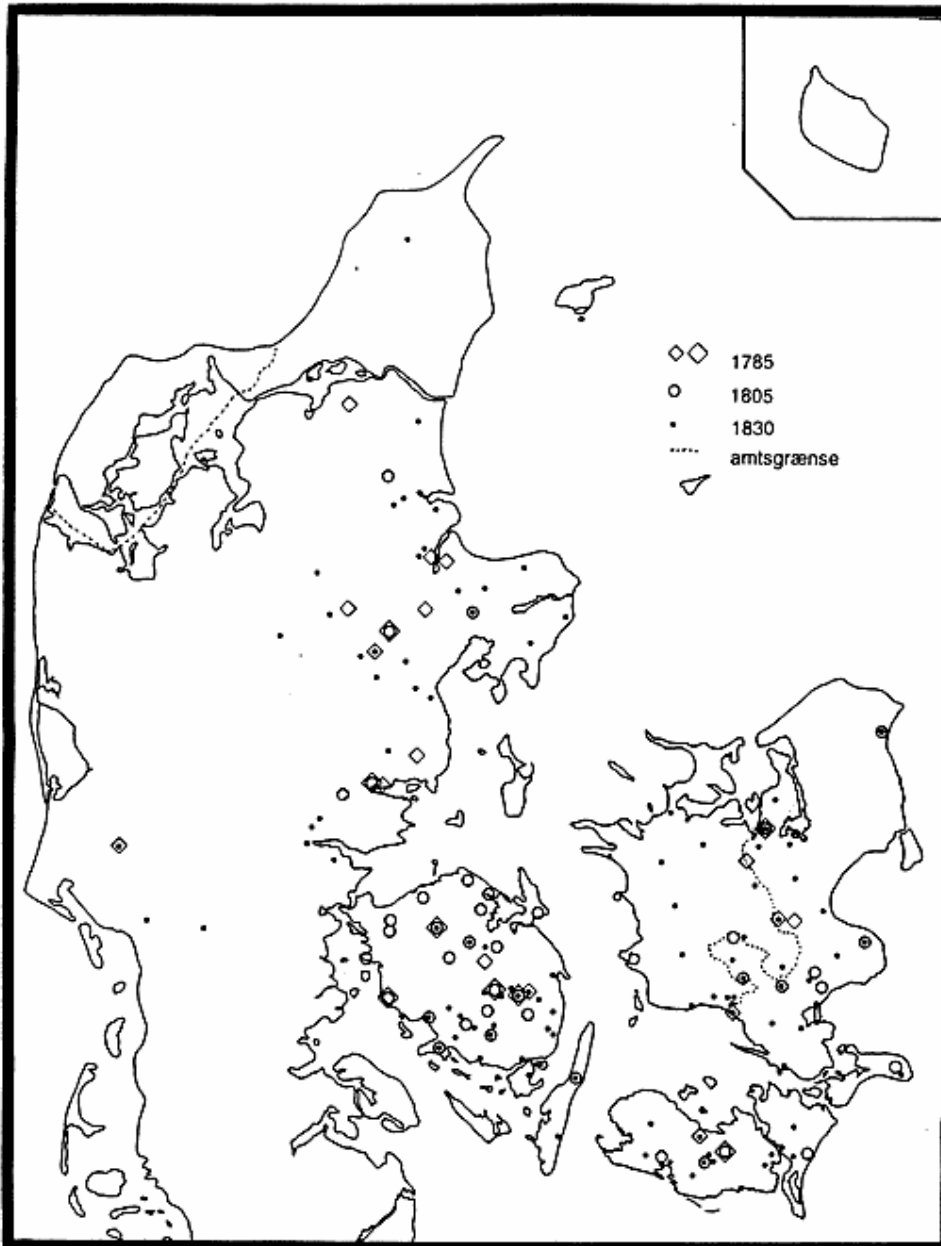
Tilsvarende skovrejsningsprojekter var tidligere gennemført i statsligt regi. På Sorø Akademi anlagdes i årene efter 1791 Bromme Plantage (300 ha) på gammel landbrugsjord, og i 1793 blev der gjort (i første omgang mislykkede) forsøg på at udvide Röhls gamle plantage i Tisvilde ved udsåning af 1000 pd. fyrrefrø.⁸¹ Helt dominerende var dog i denne forbindelse de statslige hedeplantager, der fra 1788 skød frem med den hannoveranske forstmand Georg Wilhelm Brüel (1752-1829) som leder. Ved dennes død i 1829 dækkede de et areal på ca. 1.600 ha.⁸²

Ved siden af statens og storgodsernes skovrejsning skabtes samtidig en række små private plantageanlæg, der næppe alle har efterladt sig skriftlige spor. Et betydeligt antal midtjyske jordejere fik således hjælp af præsten i Hjerminde, Hans Bjerregaard (1766-1860), der som ejer af en blot 4 ha stor plantage i årene 1826-33 vederlagsfrit uddelte ikke mindre end 600.000 unge træer og buske til omegnens beboere.⁸³ På Bornholm solgte den kongelige holzførster, Hans Rømer (1770-1836), ved århundredskiftet tilsvarende tusindvis af 4-årige gran- og fyrreplanter til lokalbe-

⁸¹ Adolf Oppermann: Skove og Søer, Sorøsk Samfund (udg.): Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne II, København 1931, s. 1-86 (s. 8 ff); RA, Rtk. 333.326: Om skovplanlægning på flyvesandet i Nordsjælland 1735-1808.

⁸² Jørgen Nielsen: Hedens Grannelund. Statens plantageanlæg på de jyske heder 1788-1863, Herning 1988.

⁸³ Olaf Olsen: Haveplanternes indførselshistorie i Danmark II, Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab 6, 1976, s. 17-58 (s. 33).

Den geografiske fordeling af nåletræsdyrkende privatgodser hhv. 1785, 1805 og 1830. Data fra 1785 kan ikke anses for udtømmende, mens der fra 1805 mangler oplysninger om Holbæk og Sorø amter på Sjælland (vest for den viste amtsgrænse) samt om Thisted amt i Jylland.

folkningen.⁸⁴ Resultatet af sådanne initiativer blev, at Danmark gradvis blev selvforsynende med plantemateriale. Allerede i 1790erne blev lær-

⁸⁴ RA, Rtk. 3322.62: Sjællandske Forstjournal 1806, nr. 651.

kefrø til de sønderjyske skovanlæg i Stenderup således skaffet på Sjælland, og ikke i Tyskland.⁸⁵

Omkring 1830 var nåletræsdyrkning således ikke længere nogen ny, ukendt teknologi. Nåletræsarealet, hvoraf en meget stor del endnu må have haft karakter af kulturareal, var næppe endnu overvældende stort. Der skulle altså endnu gå et par menneskealdre, før nåletræerne overtog løvtræernes dominans i det danske landskab. Men udviklingen var sat i gang. Både åbne pladser i gamle skove og øde »marginaljorder« tilplantedes gennem 1800-årene i tiltagende grad med nåletræ, som samtidig også så småt begyndte at få økonomisk betydning.⁸⁶ I 1828 kunne Hans Bjerregaard således bemærke, at »i de første få graner, som jeg i mine unge år plantede, og der nu er 42 år gamle, er der allerede sværere bjælker, end de, der findes i mange af vore landsbykirker, da de holder 2½ aleen i omkreds ved roden. Blandt 31 år gamle fyr gives der dem, af hvis rodende der lod sig save 7 fjæl af 5 alens længde og 9 tommers bredde. I 26 år gamle lærketræer er der bedre bjælker, end de fleste der nu købes til bønderhuse«.⁸⁷ Og ved midten af 1840erne afgav Bromme Plantage betydelige mængder gavntræ til det lokale marked.⁸⁸

Afslutning

Da det kongelige forstvæsens chef gennem mere end en menneskealder Christoph Hartwig von Linstow (1740-1823) døde i 1823, blev han begravet i centrum af et cirkelformet anlæg, omgivet af felter med otte af de nåletræarter, som i hans embedsperiode var bragt ind i dansk skovbrug.⁸⁹ Tilsammen kom disse udvalgte træer derved til at sammenfatte både von Linstows personlige gerning og den fornyelsesproces, som den havde været en del af.

Fyrretyve år efter Bernstoff-støttens afsløring blev nåletræer atter anvendt som levende mindestøtter. Og i de mellemliggende årtier optrådte de hyppigt i billedkunsten. Ikke overraskende er der nåletræer på nogle af de næsten programatiske billeder, som skulle udbrede kend-

⁸⁵ Claus Bjørn 1994 (se note 19), s. 13.

⁸⁶ Per Grau Møller: Marginaljorder i 17.-19. århundreder – nogle fynske eksempler, Claus Bjørn m. fl. (red.): Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid Odense 1992, s. 125-140.

⁸⁷ Hans Bjerregaard: En kort Anviisning til Træavl, Randers 1828, s. 48 f.

⁸⁸ Theodor Hasle: Holbek Amt, Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand 18, København 1844, s. 182.

⁸⁹ P. C. Nielsen 1978 (se note 3), s. 33 ff. Arterne var: europæisk lærk (*Larix decidua* Miller), begfyr (*Pinus rigida* Miller), Weymouthsfyr (*Pinus strobus* L.), rødgran (*Picea abies* (L.) Karsten), skovfyr (*Pinus sylvestris* L.), alm. ædelgran (*Abies alba* Miller), bjergfyr (*Pinus mugo* Turra) samt en uidentificeret lærkeart.

skabet til haverne ved Dronninggård og Sanderumgård.⁹⁰ Og på flere af Jens Juels landskabsmalerier findes de; således blandt andet ved Emiliekilde i Klampenborg og på Frederiksgave (Det Rybergske Familiebilledet).⁹¹ De fremtræder undertiden så iøjnefaldende, at det kun kan opfattes som et bevidst forsøg på at anvende dem som botaniske symboler for landskabets (og hele samfundets?) fornyelse. Og ringere blev den ikonografiske anvendelighed naturligvis ikke af, at træerne var så formfuldendte pendants til havernes stensøjler og monumenter.⁹²

Men nåletræets symbolværdi var så flygtig som tiden selv. Da først de nye træarter havde vundet fodfæste, overskyggede forstligt-økonomiske kvaliteter øjensynlig de æstetiske. Hvor 1700-årenes spredtstående nåletræer netop udtrykte den variationsrigdom, der var selve landskabshavens væsen, repræsenterede 1800-tallets stadig flere og større monokulturelle plantager i manges øjne den samme landskabelige forarmning som de efter vejreformen i 1793 rationelt anlagte chausseer. *»Naturen hører op af være skøn, når man giver den en stiv påklædning«*.⁹³ Christian Molbech beskriver i sin rejseskildring fra 1813, hvordan han ved turen gennem en af Brahetrolleborgs plantager følte sig *»tryllet ud af sit fædreland [...og] begyndte at mærke den samme kedende, ensformige følelse, som jeg i fjor så ofte havde prøvet ved at rejse igennem de lange stive barskove, der som stejle vægge rejse sig på begge sider af vejen«*.⁹⁴

Som andre steder i Europa kom nåletræsplantagernes aura af nyrig, udannet vindskibelighed til at stå i grel kontrast til både den traditionsrige, nationale herregårds(løv)skov og den engelske havetradition, der havde formidlet de nye arters indførsel og udbredelse.⁹⁵ J.C. Schythe (1814-77) sammenfattede i 1843 sine dystre visioner om den landskabelige fornyelse, som nåletræernes spredning fra havernes miniatureland-

⁹⁰ Erik Pauelsens tegnede gentagelser af egne malerier til I. F. H. Drevons skildring af Dronninggård: se Eiler Nystrøm (udg.): *Drevons Beskrivelse af Dronninggaard 1786*, København 1930; J. F. Clemens' kobberstik af motiver fra Sanderumgårds have: se gengivelse i Ole Bernhard m. fl. 1974 (se note 76).

⁹¹ Ellen Poulsen: *Jens Juel 1-2*, Kbh. 1991, kat. nr. 243, 312, 653 og 823.

⁹² Endvidere kan nævnes Søren Læssøe Langes tegning fra 1801 af monumentet for C. V. Wever i Enrums have (Nationalmuseet) (gengivet i Lauritz Engelstoft: *Mine Vandringer i Sjælland i Juni 1797*, udg. ved Povl Eller, Frederiksborg Amts Historiske Samfunds Årbog 1961, s. 33) og G. Fahrenheitz' kobberstik fra 1798 af *»Suhms Minde«* (Frederik Krohn: *Samlinger til en beskrivende Fortegnelse over danske Kobberstik, Raderinger, Illustrationer m. m.*, København 1889, nr. 995).

⁹³ Lauritz Engelstoft 1797 (se note 92), s. 69.

⁹⁴ Christian Molbech: *Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark 1813*, København 1815, s. 258.

⁹⁵ Stephen Daniels: *The political iconography of woodland in later Georgian England*, Denis Cosgrove & Stephen Daniels (eds.): *The Iconography of Landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*, Cambridge 1988, s. 43-82.

skaber til plantagernes storskala havde medført: »Men hvad vil følgen blive af denne omfattende nåletræskultur? Hvilken fysiognomi vil skovvegetationen frembyde om en del år, når alle disse nåletræsplantninger er kommet til kraft og udvikling? – Disse spørgsmål er det ikke vanskeligt at besvare. Vore skønne, venlige bøgeskove med deres friske, lysegrønne løv vil på mange steder have veget pladsen for de mørke, triste nåletræsskove. Hvor fordum hines behagelige afveksling af lys og skygge indbød vandringsmanden til at gennemstrejfe dem, for at kvæge sig ved træernes milde dust og lytte til fuglenes muntre vekslende sang, der vil øjet i fremtiden møde tætte skumle skovmasser, hvis bedøvende uddunstninger og sørgelige dødsstilhed snarere ville frastøde end tiltrække, – landskabet vil have tabt i skønhed, hvad det har vundet med hensyn til skovvegetationens reelle værdi.«⁹⁶

⁹⁶ J. C. Schythe: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende, Syttende Stykke, Skanderborg Amt, København 1843, s. 594.